

MÁLSTOFA

Andmælaræður við

*doktorsvörn Aðalheiðar Guðmundsdóttur 21.6. 2002**

I

RÆÐA JÜRGS GLAUSER**

I

DOKTORSRITGERÐIN, sem hér er fjallað um, ber heitið *Úlfhams saga*. Að baki þessa einfalda heitis leynist vísindalegt starf sem er mun meira en vísindaleg textaútgáfa. Doktorsefnið skýrir ekki eingöngu alla mikilvæga þætti handritanna, eins og vera ber, í yfirlit miklum inngangi (269 bls.), heldur bætir hún verulega við textafræðilegu kaflana með því að skoða söguna sem bókmenntasögulegt rit í víðtækri merkingu út frá bæði sagnfræðilegu og kerfisbundnu sjónarhorni (sérstaklega í fimmta kafla, lengsta kafla ritgerðarinnar). Ný aðferð er notuð í doktorsritgerðinni, þar sem allir þættir varðveislufærlis ákveðins texta eru skoðaðir. Þetta hefur hingað til aldrei verið gert á svo víðtækan og nákvæman hátt. Þessi aðferð er sérstaklega athyglisverð í ljósi hinnar heitu umræðu sem hefur átt sér stað undanfarin ár um stefnu og takmörk textafræðinnar. Með ritgerð sinni blandar doktorsefnið sér inn í og tekur nokkra afstöðu í þessari umræðu.

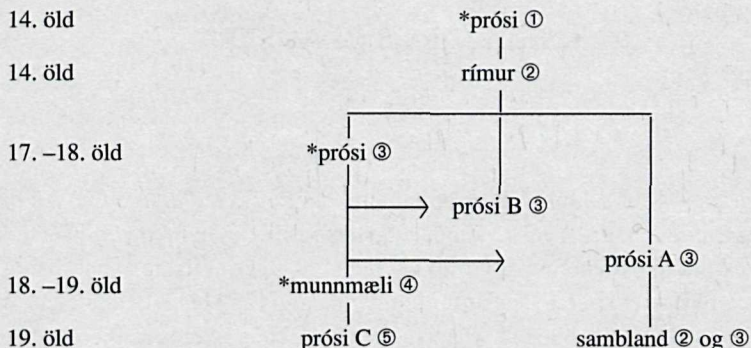
Hér á eftir mun ég leitast við að fjalla um hvernig verkefnið er unnið og hvort það hefur náð settu takmarki. Ég lít ekki á mig sem textafræðing, heldur skoða ég efnið frá sjónarhorni bókmenntasögunnar, bókmenntafræðinnar og að hluta til út frá þjóðsagnafræði (folkloristics) og menningarfræði (cultural studies). Annar andmælandi mun fjalla um textafræðina og taka afstöðu til hennar. Sem bókmenntafræðingur fjalla ég þó einnig um nokkur deiluatríði í sambandi við hina svokölluðu nýju textafræði, en hún skiptir bókmenntasögu og bókmenntafræði miklu máli.

* Aðalheiður Guðmundsdóttir (útg.). 2001. *Úlfhams saga*. Rit 53. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.

** Orðalagi upphaflegrar ræðu hefur hér sums staðar verið vikið lítils háttar við.

II

Eins og fram hefur komið er rit Aðalheiðar Guðmundsdóttur útgáfa íslenskrar frásagnar sem var líklega rituð á 14. öld. Hún var að hluta til byggð á gömlum germönskum arfsögnum og minnum og telst til svokallaðra fornaldarsagna (sbr. mynd, bls. cvii):



① Upphafleg saga

② Rímur

③ Prósatexti, saminn eftir rímum

④ Munnmæli

⑤ Prósatexti, skráður eftir munnmælum

* Glataður texti

Frásögnin er glötuð í óbundnu máli. Innihaldið hefur varðveist í rímum, hinum svokölluðu Vargstökum, sem voru líklega einnig ortar á 14. öld. Allt frá 17. til 19. aldar voru þessar rímur endurritaðar á ýmsan veg. Þær voru endursagðar í óbundnu máli og þá settu líka munnmæli svip sinn á þær. Á þennan hátt sáu þrjár lausamálsgerðir til viðbótar við rímurnar dagsins ljós.

Þessir textar — Vargstökur (S, Þ) og sögugerðirnar Efnið úr Úlfhams rímum (A), Saga af Úlfham (B), Sögupáttur af Úlfham Hálfðánarsyni (C) — eru uppistaða frásagnarinnar sem Aðalheiður Guðmundsdóttir kallar *Úlfhams sögu*.

Þessi frásögn hefur varðveist í samtals níu handritum (sbr. bls. ciii). Hið elsta — AM 604 h 4to, hin svokallaða Staðarhólsbók (S) — er eitt hið mikilvægasta og elsta rímnahandrit 16. aldar (Sverrir Tómasson í prentun). Hin handritin eru AM 561 4to, frá um 1400 (Þ), en þar er V. ríman skrifuð á 17. öld, AM Acc 22 (að mestu leyti ritað árið 1695) (Ó), Lbs 2033 4to skrifað á bilinu 1880–98 (brot úr Vargstökum), AM 601 a 4to frá í kringum 1700 (A¹),

Lbs 3128 4to frá 1884–85 (A³), Kall 613 4to frá 1750–51 (B), Lbs 4485 4to frá 1895–96 (C), Lbs 1940 4to frá 1820 (A²). Handritin sem varðveist hafa, voru rituð á 450 ára tímabili. Þetta er ytri hlið sögunnar, varðveislufæri hennar, sem má rannsaka án hliðsjónar af viðfangsefni ákveðins texta. En um hvað fjallar þessi saga?

Í stuttu máli má segja að Úlfhams saga reki sögu Hildar, konu Hálfðáns konungs. Hún drepur mann sinn en hann var undir álögum skjaldmeyjar sem Vörn hét. Hún lét hann reika um skóga að vetrarlagi í úlfshami. Hildur hyggst ganga að eiga Úlfham, son þeirra hjóna, eftir að hún drepur Hálfðán. En Úlfhamur flýr móður sína út í skóg og reisir sér þar virki. Eftir bardaga milli móður og sonar býður Hildur Úlfhami til veislu. Þar beitir hún kyngikrafti sínum, sendir hann og hans menn í Varnarhaug og mælir svo um að aðeins gullbúin kona geti leyst hann úr þrúðinni. Dóttir Hildar beitir nú líka sínum brögðum og móðirin deyr. Úlfhamur fer í Varnarhaug en sleppur þaðan að lokum þegar Ótta tekur hans stað. Hann hefur ekki fyrr yfirgefið hauginn en hann gleymir henni. Seinna tekst honum þó að frelsa hana úr Varnarhaugi og frásögninni lýkur með fjórföldu brúðkaupi (sbr. efniságrip á bls. cxlv o.áfr.).

Þetta er hroðaleg saga, sannkölluð hryllingssaga. En um leið er hún mjög áhugaverð. Frásögnin, eins og hún hefur varðveist í hinum ýmsu formum, er sérkennilega einföld og frumstæð á yfirborði, stundum allt að því fornaldarleg. Hún snýst um hamskipti, ofbeldi, dráp, galdra og sífjaspell. Sagan gæti vel verið kölluð Hildar saga, af því að frá sjónarhorni frásagnarfræðinnar séð er Hildur mun áhugaverðari sögupersóna en Úlfhamur og aðrir þeir sem getið er í sögunni. Sagan snýst að mörgu leyti um hana, að minnsta kosti í fyrra hluta verksins, en þar er hún miðdepill frásagnarinnar.

En fyrst í stað er rétt að fara nokkrum orðum um uppbyggingu og úrvinnslu. Ritgerðin er vel skipulögð. Í stuttum formála er fjallað um þessa rannsóknarverkefnisins í víðu og almennu samhengi og athygli vakin á spurningum í sambandi við hina svokölluðu *nýju textafræði* (New Philology). Í fyrsta kafla, *Gerðir Úlfhams sögu* (bls. xiii–xxx), er gerð skýr grein fyrir rímunum og prósatextunum. Þar er einnig að finna upplýsingar um skáldskaparmál, bragarhætti, aldurseinkenni, uppruna Vargstakna og ritara/höfunda lausamálstextanna. Í öðrum kafla, *Handrit* (bls. xxxi–lxvii), er stafsetningu, málein-kennum, styttingum, skrift og frágangi handritanna, sem voru notuð fyrir þessa útgáfu, nákvæmlega lýst. Í þriðja kafla, *Tengsl handrita* (bls. lxviii–cvi), er fjallað um muninn á sögunum í hinum mismunandi handritum. ‘Tengsl mismunandi handrita sama verks (rímna, A-gerðar)’ og ‘tengsl mismunandi gerða

af rímum og sögum um Úlfram' (bls. lxxxviii o.áfr.) eru nákvæmlega skráð. Þessi samanburður myndar tengslatré sem er unnið á grundvelli textarýni (sjá tengslatré á bls. ciii).

Ég mun ekki fjalla nánar um þessi efni, en vil þó segja að ég tel annan og þriðja kafla unna af mikilli vandvirkni, en þeir fjalla báðir um textafræðilega hlið handritavarðveislunnar. Efnið er sett vel og skipulega fram. Doktorsefnið hefur lagt sig fram um að flokka hinn mikla fjölda smáatriða. Það hefur að vísu óumflýjanlegar endurtekningar í för með sér. Formbreytingunum sem frásögnin tók í hinum mismunandi textum í gegnum tíðina er lýst í fjórða kafla, *Efnislegur samanburður: Áhrif formbreytinga* (bls. cvii–cxliv). Þar er einnig sagt skilið við textafræðina sem 2. og 3. kafli fjölluðu um og jarðvegurinn undirbúinn fyrir umfangsmesta kafla bókarinnar, fimmta kafla, þar sem þema sögunnar er tekið fyrir. Kaflinn *Um Úlframs sögu* (bls. cxlv–ccxvi) er eiginlega sérstök ritgerð. Í þessari rannsókn er gerð grein fyrir sögunni í ljósi hefðar og sem fornaldarsögu. Frásagnargerðin og hin fjölmörgu minni eru rannsökuð og skýrð frá þessu nýja sjónarhorni. 'Skyldleiki og tengsl við aðrar sögur' eru einnig tekin fyrir í kaflanum og túlkun fylgir í lokin. Stutt, að mínu áliti of stutt, samantekt á ensku (2 bls.) er að finna í sjötta kafla. Þar á eftir fylgja kaflar með heimildum (14 bls.), myndaskrá, handritaskrá og nafnaskrá inngangs (13 bls.).

Útgáfan sjálf skiptist í tvo hluta: Vargstökur eru á bls. 3–37; aðaltextinn er tekinn úr S, en lesbrigði úr Ó og P. Gerðirnar A, B og C Úlframs sögu er að finna á bls. 39–61. Verkinu lýkur á nafnaskrá Úlframs sögu á bls. 63.

III

Aðalheiður Guðmundsdóttir rannsakar Úlframs sögu frá ýmsum hliðum, hún rannsakar textafræðilegu atriðin niður í kjölinn, skoðar söguna bæði frá sögulegu og kerfisbundnu sjónarhorni. Hún grandskoðar öll vafaatriði og fer mörgum sinnum yfir textann. Hún fer líka ótroðnar slóðir í vinnslu viðfangsefnisins, eins og ég nefndi hér í upphafi. Aldrei hefur ein afmörkuð frásögn af þessu tagi verið rannsökuð svo gaumgæfilega. Ég mun hér fjalla um nokkur atriði á mínu sviði en læt annan andmælanda ræða önnur fagleg efni. Til að forðast endurtekningar mun ég taka þessi atriði hvert fyrir sig óháð því hvar þau koma fyrir í bókinni. Að sjálfsögðu verð ég að stikla á stóru og get ekki fjallað um hvert smáatriði fyrir sig.

Textinn sem er brotinn til mergjar í doktorsritgerðinni er flestum að öllu ókunnur. Margar ástæður eru fyrir því en aðalástæðan er sú að Úlframs saga

er fornaldarsaga og efnið eða frásagan sem slík varðveittist þar að auki aðeins í rímnaformi. Fornaldarsögur féllu í gleymsku sem bókmenntategund um langt árabíl. Rannsóknarstarf Aðalheiðar Guðmundsdóttur er liður í rannsókn-um sem hafa átt sér stað á undanförunum árum og áratugum á þessum gleymdu bókmenntum. Fræðimenn eins og Stephen Mitchell, Marianne Kalinke, Sverrir Tómasson, Torfi Tulinius og Matthew Driscoll eru meðal þeirra sem hafa fengist við þær. Starf þeirra hefur leitt til þess að fornaldarsögur, þýddar og frumsamdar riddarasögur, rómönsur, lygisögur, ævintýrasögur og fleiri fornsögur af því tagi, sem áður þóttu mjög ómerkilegar og jafnvel vondar bókmenntir, eru nú teknar alvarlega og rannsakaðar sem sérstakt bókmenntafyrirbæri. Doktorsefnið fjallar í upphafi fimmta kafla (5.1. 'Sagan í ljósi hefðar', bls. cxlvi o.áfr.) um spurningar sem vakna í sambandi við þessa bókmenntategund og mismunandi heiti sagnanna í sambandi við hana. Hún fjallar sérstaklega ítarlega um bókmenntategundina. Hún reynir að greina tegundina nánar, þótt henni sé ljóst að Úlfhams saga er „ein þeirra sagna sem tilheyrja jaðarsvæðum hefðbundinnar tegundargreiningar“ (bls. cliv). Hún flokkar Úlfhams sögu sem unga fornaldarsögu eða ævintýrafornaldarsögu¹ og rökstyður það með því að íslensku sögurnar hafi þróast frá raunsæi til óraunsæis á miðöldum (sjá bls. clvii–clix). Fræðimenn eru þó hvorki sammála um þessa flokkun né hvort sögurnar hafi í raun og veru þróast svo greinilega og beint frá raunsæi til óraunsæis í aldanna rás. Viðar Hreinsson benti t.d. á í umfjöllun um bókina *Fortælling og ære* eftir Preben Meulengracht Sørensen að þessi kenning eigi ekki lengur við rök að styðjast (sbr. Viðar Hreinsson 1992, 1994:239–241). Það er langt í frá að allar eldri sögur séu raunsæjar og allar yngri óraunsæjar. Doktorsefni bendir enda réttilega á að Úlfhams saga sé samin úr eldra og yngra efni og hún sé samansett úr heimildum frá ýmsum tímum (sbr. bls. clix). Í þessu sambandi hefði doktorsefnið að mínum dómi getað fjallað ítarlegar um þetta grundvallarvandamál í greiningu miðaldabókmennta yfirleitt og íslensku sagnanna sérstaklega. Fjöldi heita bendir t.a.m. til þess að textarnir hafi tekið fjölda breytinga og ekki fengið ákveðið form sem hélst óbreytt í gegnum aldirnar, heldur hafi textarnir verið fljóttandi, ef svo mætti að orði komast. Textafræðileg rannsókn doktorsefnis sýnir hversu miklum breytingum texti Úlfhams sögu hefur tekið. Það er ekki hægt að tala um óbreytilegan texta í sambandi við sögu á borð við Úlfhams sögu, ekki einu sinni þótt sagan fylgi reglum bókmenntategundarinnar eins og doktorsefnið sýnir vel fram á. Það væri þess virði að velta því fyrir sér hvort það megí samþykja að Úlfhams

¹ 'Ævintýrafornaldarsaga' er skemmtilegt heiti fyrir 'Abenteuersagas', sbr. Schier 1970:77.

saga sé ung fornaldarsaga eða ævintýrafornaldarsaga frá 14. öld. En það má líka spyrja eða setja spurningarmerki við það hvort rétt sé að láta yngri form sögunnar frá 17., 18. og 19. öld tilheyra sömu tegund. Það er tími til kominn að velta því fyrir sér í alvöru hvort nútímaheiti sem tekin eru upp eftir Carl Christian Rafn (1829–30) séu nógu opin og breytileg til að geta lýst þessum textum, sem eru svo ósamstæðir og breytilegir. Tillögur eins og tillaga Marianne Kalinke um að afnema mörkin á milli riddarasagna og fornaldarsagna og tillaga Torfa Tulinius um að nefna allar þessar sögur í heild rómönsur eru dæmi sem sýna að umræður um tegundargreiningu geta enn verið frjóar og munu halda áfram (Kalinke 1985, 1990:7–15, Torfi H. Tulinius 1993).

Mér sýnist doktorsefnið hafa rétt fyrir sér þegar hún óskar eftir nákvæmari og skýrari greiningu með tilliti til þeirrar sögu sem hún tekur fyrir. En mér finnst að slík ósk geti líka verið svolítið hættuleg, ef hún verður til þess að einfalda hlutina um of. Þar með fullyrði ég ekki að greiningaraðferðin sé röng; ég vek aðeins athygli á því að hún gæti verið of þröngsýn. Það kemur hér vel í ljós að enn þarf mikilla rannsókna við til að komast að traustari niðurstöðum. Fornaldarsögur eru einmitt kjörið dæmi til að fjalla um í sambandi við greiningu miðaldabókmenntategunda. Það er einstaklega erfitt að ná tökum á þeim. Þær eru þess vegna flóknari en aðrar íslenskar sögur frá miðöldum. Ein ástæðan er sú að það má reikna fastlega með því að efnið og minnin í textunum séu mismunandi gömul. Suma þessara texta má rekja til germanskrar, þ.e.a.s. norrænnar menningar, eins og doktorsefnið bendir á (t.d. bls. cliv). Þeir eru einskonar „goðsögulegar ævintýrasögur um forfeður norrænna manna“ (bls. clv) og voru skráðar sem slíkar á 13. öld. Önnur tímabil sem skipta máli hér eru íslenskar síðmiðaldir og tímabilið frá 17. öld til loka 19. aldar. Á þessu varðveislutímabili tóku textarnir miklum breytingum, eins og Aðalheiður Guðmundsdóttir sýnir vel fram á. Í fimmta kafla er þó ekki alltaf eins augljóst um hvaða tímabil er verið að ræða og í 2., 3. og 4. kafla. Er t.d. í sambandi við berserki og önnur minni verið að fjalla um hin óskráðu munnmæli eða tímenn, þegar frásagnirnar voru skráðar í fyrsta skipti, um 16. eða 18. öld? Doktorsefnið tekur reyndar fram (á bls. cxlv) að kaflinn fjalli um söguna eins og hún er sögð í rímunum, elsta varðveisluforminu. Þó eru fullyrðingar hennar í næstu köflum um aldur, t.d. í sambandi við bókmenntategundir, frásagnargerðina, byggingu textans, en einnig um minnin (kafla 5.1.3.), ekki alltaf nógu vel rökstuddar. Það hefði verið athyglisvert ef aðferðin sem var notuð með svo góðum árangri við aldursgreiningu í kafla 2–4 hefði einnig verið notuð til að greina innihald sögunnar eða hluta af því.

Aðalheiður Guðmundsdóttir talar t.d. í Innganginum á bls. xiii um fornar, norrænar arfsagnir, og þetta er alveg rétt. Mér leikur forvitni á að vita hvort nota mætti þessa niðurstöðu með tilliti til bókmenntafræðilegrar rannsóknar á seinni formum sögunnar, til dæmis á 14. eða 18. öld. Voru þetta þá gömul atriði, úrelt minni í augum höfunda og lesenda yngri texta? Þóttu þessir þættir kannski sérstakir og forvitnilegir, einmitt vegna þess að þeir voru gamlir og hefðbundnir eða skipti aldur þeirra kannski engu máli og var litið á þá sem samtíðarbókmenntir?² Ég viðurkenni að þetta eru erfiðar spurningar, ekki síst vegna þess að sagan í sínu upprunalega formi frá 14. öld er glötuð.

Í þessu sambandi má einnig spyrja hvort einhverjar vísbendingar séu til um enn eldri Úlfhams sögur, aðrar en þær sem eru geymdar í rímunum. Dæmin sem eru gefin í kafla 5.2. um „skyldleik[a] og tengsl við aðrar sögur“ (bls. ccxvi) benda frekar á minni og hliðstæður í frásagnarefninu, eiginlega á textatengsl (intertextuality) við Úlfhams sögu, en ekki um leifar eða spor sögunnar sjálfrar í íslenskri bókmenntasögu.

Það er athyglisvert að Aðalheiður Guðmundsdóttir tekur fyrir rímur, en allt of fáir hafa hingað til tekist á við þær. Hún notar þær ekki aðeins sem efni í stað glatads söguefnis eins og yfirleitt var gert í byrjun 20. aldar, heldur lítur hún á rímurnar í ljósi flutnings og þess tímabils er þær voru kveðnar, áhrif áheyrendanna og smekk hvers tíma, notkun hljóms og tóns fyrir áhrif rímnanna. Sverrir Tómasson hefur meðal annars tekið þessi atriði fyrir í rannsóknum sínum og doktorsefni vísar til þeirra. Það hefið mátt nefna grein Gísla Sigurðssonar í þessu sambandi (Gísli Sigurðsson 1986). Aðalheiður vekur athygli á því mikilvæga hlutverki sem upplestur sagna og rímna gengdi á kvöldvökum. Mér datt þó í hug á einum stað hvort röksemdafærsla hennar sé e.t.v. ekki alveg rétt, þegar hún notar þá staðreynd, að mansöngva vantar í Vargstökur til að skýra hinn háa aldur rímnanna (bls. xviii):

Framangreind dæmi benda þó sterklega til þess að mansöngurinn muni hafa verið í mótun um það leyti sem Vargstökur voru ortar og þ.a.l. má telja líklegt að þær séu frá frumskeiði rímnakveðskapar.

Er hér kannski um hringrök að ræða?

Verkið leggur einnig sitt af mörkum í sambandi við sögu seinni viðtaka og seinni varðveislu miðaldafrásagna, en hingað til hefur þeim verið alltof lítið sinnt í rannsóknum. Norrænufræðingarnir Matthew Driscoll, Andrew Wawn

² Sverrir Tómasson varpaði eitt sinn fram þeirri spurningu hvort líta bæri á Konungsbókargerð (GKS 2845 4to) Bandamanna sögu sem samtíðarverk á 14. og 15. öld (Sverrir Tómasson 1977).

og Jón Karl Helgason hafa fengist við þetta mjög svo áhugaverða fyrirbæri nýsköpunar á síðustu árum. Þrátt fyrir að það komi efninu ekki beint við er leitt að doktorsefni skuli hvorki nefna rit Huberts Seelow um íslenskar al-
múgabækur né rannsóknir Jóns Karls Helgasonar á Njáls sögu í þessu sam-
hengi (Seelow 1989, Jón Karl Helgason 1999).

Það kemur vel fram í kafla 5.1.–2. 'Um frásagnargerð og byggingu' að doktorsefnið er vel heima í hefðbundinni frásagnarfræði sagna og munnlegs kveðskapar. Hún nefnir t.d. þekkta framsetningu rússneskra undraævintýra Vladimirs Propp frá þriðja áratug síðustu aldar. Hér hefði hún mátt fara meira inn á nútímalegri aðferðir frásagnarrannsókna. Bengt Holbek gefur nokkur góð dæmi um það (Holbek 1987).

Aðalheiður Guðmundsdóttir segir á bls. xx o.áfr. að sögur sem hafa gengið í munnmælum séu yfirleitt þáttakenndari en ritaðar sögur og síbreytileiki sé eitt helsta einkenni munnmælasögunnar. Hún notar þetta til að sýna fram á að rímur 14. aldar séu byggðar á bóksögu en ekki munnlegum flutningi. Það verður þó að taka fram að ævintýri geta einnig haft mjög flóknar formgerðir með flóknu táknakerfi og að ritaðir textar geta verið mjög staðlaðir. Doktorsefnið reynir í nokkrum samböndum að tengja formúlur ritarans í upphafi og lok frásagnar við áheyrendur (t.d. bls. xxiii: karlmenn sem aðalviðtakendur, þ.e. karlkyns áheyrendur í verbúðum; bls. cxv: textabreytingar gerðar af konu). Hér er hætt á því að venjubundin klif séu tekin of bókstaflega. Þess háttar formúlur eru algengar og koma fyrir í ýmsum myndum, og það er ekki svo einfalt að nota þær sem dæmi um félagslega merkingu textans og stöðu hans í samfélaginu. En það er mikilvægt að athygli er vakin á þessu efni.

Það er rétt að bæta við enn einu atriði í þessu samhengi. Höfundur skoðar samskipti milli ritaðra og munnlegra frásagna, milli afritunar og nýsköpunar prósatexta, rímna, nýrra lausamálstexta, stundum jafnvel danskvæða mjög ítarlega og á skemmtilegan hátt. Það væri þó hægt að ætlast til að hún tæki nánara mið af nýjustu alþjóðlegu rannsóknum sem ekki fjalla sérstaklega um íslenskar bókmenntir (sjá t.d. Pasternack 1995).

Doktorsefnið hefur unnið mikið verk og safnað saman mjög áhugaverðu efni í sambandi við einstök mótíf eins og kemur fram í kafla 5.1.3. Þess vegna þykir kannski óréttlátt að benda á nokkra veika hlekki og sakna eftirheimilda. Það verður að segja að Aðalheiður Guðmundsdóttir hafi unnið þjóðsagnafræðilega efnið yfirleitt mjög vel.³ Hið sama gildir þó ekki um gelískar heim-

³ Athaganir þessar um þjóðsagnaefni eru komnar frá einum dómnefndarmanni um hæfi ritsmíðarinnar sem doktorsrits, Terry Gunnell.

ildir. Þar styðst hún eingöngu við eftirheimildir, yfirleitt íslenskar, í stað þess að skoða upprunalegu textana (eða í þýðingu ef með þarf). Hún hefði til dæmis líka getað notað meira af verkum Bos Almquist og Alans Bruford og þýðingar úr írskum og skoskum sögnum. Í þeim gegna úlfar til dæmis engu hlutverki svo að það er ekki mjög líklegt að hægt sé að rekja varúlfssögnina þangað. Í þessu sambandi er rétt að taka fram að munurinn á gelísku og keltnesku er ekki nógu ljós í framsetningu Aðalheiðar. Það gæti þó verið að varúlfaminnið kæmi af keltnesku (en ekki gelísku) svæði eða úr franskri rómönsu. Á Írlandi er hins vegar oft talað um svokallaða 'dog men', kempur, sem eru hvorki geltir, birnir né úlfar heldur hundar. Þar gegnir hundur hlutverki Úlfhédins/berserks.⁴

Athyglisverðu efni hefur verið safnað saman í kaflanum um berserki.⁵ Ég er þó ekki alveg sáttur við hversu mjög hér er stuðst við kenningar Ottos Höfler um svo kölluð „Geheimbünde der Germanen“ (bls. ccxii o.áfr.). Höfler er eins og kunnugt er mjög umdeildur fræðimaður, og það er vanráðið að taka of mikið tillit til þessarar bókar, ekki einungis vegna efnis heldur þó einkum vegna þess að hún kom út árið 1934. Það hefði verið rétt að fara varlegar inn á svið þessara erfiðu rannsókna.⁶

Kaflí 5.3.1. ber heitið 'Túlkun' og eru lok 5. kafla. Þetta er mjög áhuga-verður þáttur þar sem augljóst er að doktorsefnið hefur kynnt sér fjölda bókmenntafræðilegra kenninga og aðferða.

Mér finnst ritgerðin sérstaklega sannfærandi í sambandi við notkun sálfræðilegrar og sálrænnar túlkunar á Úlfhams sögu. Hér megna Aðalheiður að sýna merkingarmið textans. Þó verður niðurstaða slíkrar túlkunar nokkuð almenns eðlis þegar hún segir t.d. (bls. ccxlv):

Gervöll Úlfhams saga er í raun byggð upp sem leikur gagnstæðra afla og er — þegar upp er staðið — átakasaga kynja og kynslóða og þar með fólks af andstæðum eða ólíkum heimum.

Slík átök einkenna í raun texta margra ævintýrakenndra frásagna. Sem niðurstöðukaflí verður þessi kaflí 5.3. að teljast of rýr, sé hann borinn saman við

⁴ Sjá til dæmis Bruford 1966 og Almquist 1991. Aðalheiður styðst um of við heldur gömul verk Einars Ólafs Sveinssonar frá 1929, 1932 og 1940, en notar þó einnig skrá Inger M. Boberg (1966) og nýja rannsókn Gísla Sigurðssonar (1988) um gelísk áhrif á íslenskar bókmenntir.

⁵ Það er kannski líka við hæfi hér að benda á langa ritgerð doktorsefnisins um berserki sem birtist í *Skírni* (Aðalheiður Guðmundsdóttir 2001).

⁶ Sjá til dæmis Mees 2000.

aðra hluta verksins. Æskilegt hefði verið að doktorsefni hefði gefið sér betra tóm til þess að tengja rækilegar saman þá þræði sem hún rekur í 5.3.1.1–5.3.1.6 og jafnframt styðja niðurstöður sínar með fyllri umræðu um túlkunarfræðilegar forsendur og umfangsmeiri tilvísun til bókmenntafræðirannsókna. Sem dæmi má nefna að sum þeirra grundvallarrita sem hún tekur mið af, eru umdeild og úrelt. Ég á þá aftur við verk Ottos Höfler (sjá bls. ccxxxix) og Carls Gustav Jung um sálfræðilegar túlkanir bókmennta, goðsagna og ævintýra. Á þessu sviði bókmenntafræðinnar hefur sem kunnugt er gerst mikið á undanförunum árum og áratugum bæði í alþjóðlegri umræðu og hjá íslenskum fræðimönnum, t.d. Helgu Kress og Dagnýju Kristjánsdóttur, og hefði mátt fjalla um valdbeitingu og sífjaspell í Úlfhams sögu út frá þessum sálfræðilegu og mannfræðilegu rannsóknum. En samt eru bókmenntafræðilegar niðurstöður 5. kafla mjög áhugaverðar.

IV

Doktorsefnið getur þess á nokkrum stöðum að texti Úlfhams sögu sé kjörið rannsóknarefni á formbreytingum af því að þar koma margar gerðir frá mismunandi tímum fyrir. Það má einnig segja að sagan sé kjörin fyrir slíkar rannsóknir af því að hún er stutt og þar af leiðandi auðveld yfirsýnar. Til eru fá handrit af henni og þar að auki er varðveislusvæði Úlfhams sögu ekki stórt (sbr. bls. xcix–c; bls. lxviii). Aðalheiði Guðmundsdóttur tekst t.d. mjög vel í 3. og 4. kafla að laga sitt rit að rannsóknum Matthews Driscoll og Peters Jorgensen sem fjalla um lausamálsumritanir rímna. Í því felst einn af aðalkostum þessarar ritgerðar.

Sem bókmenntafræðingur verð ég þó að taka fram að mér finnst doktorsefnið e.t.v. ekki taka nógu afgerandi afstöðu til umræðna um hina nýju textafræði. Höfuðtakmark hennar er að sjálfsögðu að leggja grundvöll að útgáfu textans. Þess vegna kemur oft fyrir orðalag og skoðanir í rannsókninni sem mér finnst mótask mjög af hefðbundinni textafræði. Doktorsefnið ræðir t.d. þó nokkuð oft um villur (sjá kafla 3.5.), eða um að texti hafi aflagast og sé úr lagi færður (t.d. í sambandi við munnmæli, bls. lxviii). En orðalag eins og „ruglingur af þessu tagi“ (bls. lxxxiv), einnig í sambandi við munnmæli, er vissum vandkvæðum bundið. Ég tók sérstaklega eftir því í sambandi við ræðu doktorsefnis um langa munnlega varðveislu C-gerðarinnar (bls. lxxxiii) að flokkar eða hugtök eins og *upphaflegt* = ‘gott’, *ungt* = ‘aflagað, vont’ eru notuð. Aðalheiður Guðmundsdóttir tekur reyndar fram í neðanmálsgrein 131 (bls. lxxxii), að hugtakið misskilningur feli

ekki í sér fordóma, hvorki til höfundar *C-gerðar*, þess fólks sem varðveitti söguna í minni sínu og flutti, sér og öðrum, til skemmtunar, né *C-gerðar* sjálfrar, þ.e. Úlfhams sögu eins hún er varðveitt þar.

Hugtak eins og misskilningur bendir einmitt til þess að ekki hafi verið farið með texta frá orði til orðs eins og heilagt verk, heldur hafi verið hann endursagður á skipandi hátt í gegnum aldirnar. Vegna þessa hefði mér fundist rétt að forðast jafnvel enn frekar orðræðu hefðbundinnar textafræði. Mér finnst einnig heldur oft talað um „réttari leshætti“ (t.d. bls. xxv). Þó nýtur frammistaða seinni ritara, endursemjenda og höfunda nýrra gerða ávallt fullrar virðingar í ritgerðinni (t.d. bls. xxiv). Aðalheiður Guðmundsdóttir tekur ritara seinni sagnanna alvarlega; það kemur meðal annars fram í því að hún kallar þá höfunda og viðurkennir þá þar með sem skipandi listamenn.⁷ Þetta er mjög jákvæð og hvetjandi hlið rannsóknarinnar. Rannsókn doktorsefnisins á þessum málum er þó ekki byggð á kenningum í mjög ríkum mæli. Rannsóknir vísindamanna eins og Jerome J. McGann, D. C. Greetham, Stephen G. Nichols eða Bernard Cerquiglini og margra annarra koma ekki við sögu.⁸ Með tilliti til þess fjölda eftirheimilda sem Aðalheiður Guðmundsdóttir studdist við er ekki hægt að gagnrýna hana fyrir að hafa ekki lesið fleiri bækur. Þó hefði það ekki komið að sök ef hún hefði kynnt sér, þó ekki væri nema að litlu leyti, rannsóknir þessara fræðimanna. Það hefði getað gefið röksemdum hennar aukið vægi. Í *Formála* er reyndar vísað til umræðunnar um stefnu textafræðinnar og bókmenntafræðinnar eins og ég hef þegar nefnt. Aðalheiður Guðmundsdóttir fer þó mjög varlega út í þá sálma. Ég gæti nefnt hér, til að nefna eitthvað, að hinn ríkulega efnivið sem hún hefur rannsakað, samband og samspil mismunandi texta, hefði mátt kanna út frá sjónarmiði nýjustu kenninga bókmenntafræðinnar, eins og t.d. hugtaki Juliu Kristeva um textatengsl. Aðalheiður Guðmundsdóttir segir á bls. lxxv að „prósagerðirnar [tengjast] hver annarri í gegnum glataða sögu“. Hún ætlar sér hér fyrst og fremst að sýna fram á hvernig prósatextinn hafi verið unninn úr rituðum rímum eða munnlegum flutningi þeirra.

En skoðun Juliu Kristeva um textatengsl er sú að einstaka textar geti verið tengdir án þess að lýsa verði tengslunum þannig að ein frásögn (einn texti) hafi einatt haft bein áhrif á aðra (annan texta) og þau hin sömu áhrif geti

⁷ Stephen Tranter kallaði höfund Sturlunga safnsins eitt sinn ‘the creative compiler’, sbr. Tranter 1987.

⁸ Til dæmis Cerquiglini 1989, Nichols 1990, McGann 1992; sjá um þetta Glauser 1998, Jørgensen 2002.

breiðst út til annarra textategunda án þess að rekja megi að einn ákveðinn texti sé háður öðrum. Hið sama gildir um hina svokölluðu *nýju söguhyggju* (New Historicism) sem Stephen Greenblatt er m.a. í forsvari fyrir. Þeir sem hana aðhyllast sjá samband eins texta við annan sem þéttriðinn möskva. Og í þessu sambandi hefði mátt taka tillit til skýrgreiningar Gerhards Genette um uppskafning. Í þessu viðfangi segir Aðalheiður Guðmundsdóttir um handritið Þ á bls. xlix réttilega: „Meðferð handritsins vekur upp spurningar um viðhorf 17. aldar manna til Íslendingasagna og gamalla skinnbóka.“ Dæmið um þetta handrit þar sem textinn var að hluta skafinn burt og ritaður að nýju er einmitt tákn fyrir fyrirbrigði sem þessi bók snýst um: Stöðugan málflutning um hvernig eigi að skýrgreina bókmenntir fyrri tíða, hvernig gömul arfleifð menningar og gamall texti lagar sig sumpart að nýjum texta. Í rannsóknum á sambandi munnlegrar og ritaðrar varðveislu texta, á úrvinnslu sama efnis í mismunandi formum (rímum, prósa), á flutningi textans við ákveðnar félagslegar og menningarlegar aðstæður, á meðferð mismunandi formúlna, sem eru notaðar í textunum með sama efni (bls. xciv) og á hinum mismunandi háttum að skrá og varðveita gamlar frásagnir hefur þessi ritgerð upp á mjög áhugavert efni að bjóða. Hér er fjallað um ekkert minna en grundvallaratriði varðveisluflerlis sem varða um leið líf bókmenntanna yfirleitt, en þau vekja upp spurningar eins og: Hvað er bókmenntalegur texti? Er texta takmörk sett? Hvenær verður texti að öðrum texta, hvenær má kalla að tveir textar séu eins, svo að segja einn og hinn sami texti? Hvað er samsemd texta? Er aðeins hægt að segja til um það í sambandi við aðra texta og með tilliti til þeirra?

V

Ritgerð doktorsefnisins svarar ekki öllum þessum spurningum. En bókin er þess eðlis að lesendur geta hafið eigin rannsóknir, leitað eigin svara í sama anda og doktorsritgerðin er unnin. Ég er sannfærður um að rannsóknir sem varða hugtök eins og texta, bókmenntategundir og varðveislusögu handrita munu verða unnar á grundvelli þessarar ritgerðar í framtíðinni. Það er sannarlega mikils virði þegar vísindaleg rannsókn ryður veginn fyrir frekari rannsókni.

Að lokum langar mig til að þakka heimspekideild og Háskóla Íslands fyrir þá virðingu og traust sem mér hefur verið sýnd með því að fá tækifæri til að halda ræðu andmælanda við þessa hátíðlegu athöfn. Mér var falið mjög áhugavert og spennandi verkefni þegar ég var beðinn um að fást við ritgerð Aðalheiðar Guðmundsdóttur. Ég er ýmsu fróðari eftir að hafa kynnt mér hana. Ég féllst á

að lesa doktorsritgerðina fegins hendi þrátt fyrir mikinn tímaskort af því að rannsóknarefnið snýst um mikilvægar spurningar í norrænni textafræði og bókmenntasögu, spurningar sem ég hef sjálfur velt lengi fyrir mér og hafa meðal annars verið hluti af rannsóknarverkefni um varðveislufurli skandinavískra bókmennta 15.–18. aldar. Með tilliti til míns eigin áhugasviðs var það einstaklega ánægjulegt að uppgötva að ung íslensk vísindakona er að velta svipuðum spurningum og aðferðum fyrir sér. Það ber að óska doktorsefninu til hamingju með sannfærandi vísindalegt afrek. Hún hefur lagt sitt af mörkum í þróun norrænnar textafræði og bókmenntasögu með vel skipulögðu verki og viðtækum, sjálfstæðum vinnubrögðum. Hún og Háskóli Íslands geta verið stolt af þessu framtaki.

HEIMILDIR

- Aðalheiður Guðmundsdóttir. 2001. Um berserki, berserksgang og *amantia muscaria*. *Skírnir* 175:317–353.
- Almqvist, Bo. 1991. Irish migratory legends on the supernatural. Sources, studies and problems. *Béaloideas*. The Journal of the Folklore of Ireland Society 59:1–43.
- Boberg, Inger M. 1966. *Motif-Index of Early Icelandic Literature*. Bibliotheca Arnamagnæana XXVII. Munksgaard, Copenhagen.
- Bruford, Alan. 1966. Gaelic Folktales and Mediæval Romances. *Béaloideas*. The Journal of the Folklore of Ireland Society 34.
- Cerquiglini, Bernard. 1989. *Éloge de la variante*. Histoire critique de la philologie. Éditions du Seuil, Paris.
- Einar Ól. Sveinsson 1929. *Verzeichnis isländischer Märchenvarianten mit einer einleitenden Untersuchung*. FF Communications 83. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Einar Ól. Sveinsson 1932. Keltnesk áhrif á íslenzkar ýkjusögur. *Skírnir* 106:100–123.
- Einar Ól. Sveinsson. 1940. *Um íslenzkar þjóðsögur*. Sjóður Margrétar Lehmann-Filhés, Reykjavík.
- Gísli Sigurðsson. 1986. Ástir og útsaumur. Umhverfi og kvenleg einkenni hetjukvæða Eddu. *Skírnir* 160:126–152.
- Gísli Sigurðsson. 1988. *Gaelic Influence in Iceland*. Historical and Literary Contacts. A Survey of Research. *Studia Islandica* 46. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Glauser, Jürg. 1998. Textüberlieferung und Textbegriff im spätmittelalterlichen Norden: Das Beispiel der Riddarasögur. *Arkiv för nordisk filologi* 113:7–27.
- Holbek, Bengt. 1987. *Interpretation of Fairy Tales*. Danish Folklore in a European Perspective. FF Communications 239. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Jón Karl Helgason. 1999. *The Rewriting of Njáls Saga*. Translation, Ideology and Icelandic Sagas. Topics in Translation 16. Multilingual Matters Ltd, Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney.
- Jørgensen, Jon Gunnar. 2002. Sagalitteratur som forskningsmateriale. Utgaver og utnyttelse. *Maal og Minne* 2002:1–14.

- Kalinke, Marianne E. 1985. Ríddarasögur, fornaldarsögur, and the problem of genre. *Les Sagas de Chevaliers (Ríddarasögur)*. Actes de la Ve Conférence Internationale sur les Sagas. (Toulon. Juillet 1982). Útg. Régis Boyer. Civilisations 10. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, bls. 77–91.
- Kalinke, Marianne E. 1990. *Bridal-Quest Romance in Medieval Iceland*. Islandica XLVI. Cornell UP, Ithaca, London.
- McGann, Jerome J. 1992. *A Critique of Modern Textual Criticism*. University Press of Virginia, Charlottesville, London.
- Mees, Bernard. 2000. Völkische Altmordistik: The Politics of Nordic Studies in the German-Speaking Countries, 1926–45. *Old Norse Myths, Literature and Society*. Proceedings of the 11th International Saga Conference 2–7 July 2000, University of Sydney, bls. 316–326. Centre for Medieval Studies, University of Sydney, Sydney.
- Nichols, Stephen G. (ritstj.). 1990. The New Philology. *Speculum* 65(1):1–108.
- Pasternack, Carol Braun. 1995. *The Textuality of Old English Poetry*. Cambridge Studies in Anglo-Saxon England 13. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne.
- Schier, Kurt. 1970. *Sagaliteratur*. Sammlung Metzler 78. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.
- Seelow, Hubert. 1989. *Die isländischen Übersetzungen der deutschen Volksbücher*. Handschriftenstudien zur Rezeption und Überlieferung ausländischer unterhaltender Literatur in Island in der Zeit zwischen Reformation und Aufklärung. Rit 35. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1977. Bandamanna saga og áheyrndur á 14. og 15. öld. *Skírnir* 151:97–117.
- Sverrir Tómasson. [Í prentun.] The Function of Rímur in Iceland during the Late Middle Ages. *Balladen-Stimmen*. Vokalität als theoretisches und historisches Phänomen der skandinavischen Balladentransmission. Útg. Jürg Glauser, Barbara Sabel. Beiträge zur Nordischen Philologie 37. A. Francke, Tübingen, Basel.
- Torfi H. Tulinius. 1993. Íslenska rómansan – fornaldarsögur og frumsamdar ríddarasögur. *Íslensk bókmenntasaga* II, bls. 218–244. Ritstj. Vésteinn Ólason. Mál og menning, Reykjavík.
- Tranter, Stephen Norman. 1987. *Sturlunga Saga*. The rôle of the Creative Compiler. European University Studies. Series I. German Language and Literature 941. Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, New York.
- Viðar Hreinsson. 1992. Hver er þessi Grettir? *Skáldskaparmál* 2:77–106.
- Viðar Hreinsson. 1994. Ritdómur um *Fortælling og ære*. *Studier i islændingesagaerne* eftir Preben Meulengracht Sørensen. *Skáldskaparmál* 3:232–241.

Jürg Glauser
 Abteilung für Nordische Philologie
 Deutsches Seminar
 Universität Zürich
 Schönberggasse 9
 CH-8001 Zürich
 Sviss
 jglauser@ds.unizh.ch